

İSLAM DÜşÜNCESİNİN ERKEN DÖNEMİNDE MUHALEFET VE GÖRÜNTÜLERİ

- Opposition in the early years of Islam and its appearances –

Abdulnasır SÜT

Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktorantı

Kültür ve Turizm Bakanlığı Uzman Yrd.

nasr_12@hotmail.com

Abstract *This essay canvasses how the idea of opposition came about, flourished, shaped in history on the one hand and to tries to find the roots of credal and political opposition in Islamic history, on the other. In this regard, after the main framework of opposition has been defined, the case study of the problem at the time of Prophet will be dealt with. Besides, whether the activities that were seen as signs of opposition in the early years of Islam is to be evaluated as something to seize power or to implement idealistic thoughts into practise.*

Key Words: *the term opposition, early history of Islam, political and religious oppositon.*

Giriş

Muhalefet olgusu, insan topluluklarının var olduğu bütün tarihi süreçler için söz konusudur. Muhalefet, toplumsal refahın ve asayişin hakim olduğu, karizmatik ve başarılı liderlere sahip olan toplumlar için söz konusu olduğu gibi toplumsal birlikteliğin var olduğu her ortamda (aile gibi küçük birlikteliklerden ulus gibi büyük birlikteliklere kadar) bir şekilde varlığını göstermiştir. Bu, yöneten-yönetilen ilişkisinin var olduğu bütün tarihi süreçler için söz konusu edilebilir. Yöneten ile yönetilen ilişkisinin var olduğu sosyal süreçler içerisinde çeşitli anlaşmazlıkların çıkması, çekişmelerin yaşanması insanlık tarihinin olağan bir yönüdür. İnsanlara, dünya nimetlerine, kısacası hayata muktedir olmak için iktidar mücadelesi vermek, yaşama hükmetmek isteyen her bireyin vermek zorunda olduğu bir mücadeledir. Bu mücadele içerisinde amaçlarına ulaşmak için kullanılacak araçların meşruluk değeri ve ölçütü, farklı derecede ve renkte karşı bir hareket doğuracaktır. İşte karşı hareketin rengi ve derecesi iktidarla uyum arz etmiyorsa, burada muhalefet ortaya çıkmış demektir. Ayrıca muhalefetin rengi ve şiddeti, iktidar olanın iktidar erklerini

kullanma yöntemi ve şekline de bağlı olarak farklılık arz ederek gelişen bir durumdur.

Muhalefet, yapılış amacı ve şiddetine bağlı olarak farklı hüviyetlere sahip olmakta ve buna bağlı olarak isimleri de değişmektedir. Siyasi muhalefet, dini muhalefet, itikadi muhalefet, siyasi erke karşı yürütülen ama içinde şiddet barındırmayan pasif muhalefet, içinde şiddeti de barındıran aktif muhalefet gibi... Bu makalenin amacı bu muhalefet türlerini incelemek değildir. Çalışmamızdaki amaç, erken dönem İslam düşünce tarihindeki muhalefet olgusunun bir panoramasını vermektir. İslam düşünce tarihi, İslam tarihi ile başlayan bir süreçtir. İslam tarihinin en erken dönemi, İslam düşüncesinin ayrışma ve kurumsallaşma serüveninin başlangıç dönemi sayılır. Daha sonra birer ilmi disiplin olan İslami ilimlerin tohumları, bu dönemde atılmıştır. O dönem âlimlerinin, yönetimin dini, siyasi, ekonomik düşünce ve uygulamalarına karşı geliştirdikleri tavır, siyasi otoritenin politikalarına karşı koyma girişimleri ve karşılaştıkları akıbet, konunun muhalefet ile ilgisini göstermektedir. Bu yüzden İslam düşünce ve siyasi tarihinin ilk dönemlerine ait muhalefet şeklini, türünü, politik-teolojik / siyasi-fikri dayanaklarını açıklamak, konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Muhalefet kavramı; kişiden kişiye, toplumdan topluma, dönemden döneme değişerek, anlam dağarcığını da farklılaştırarak varlığını devam ettire gelmiştir. İnsanlık tarihinde, en çok üzerinde tartışma yürütülen kavramların başında gelmektedir. Tarih boyunca, insanların dünya görüşlerinin farklı oluşu, siyasi ve sosyal işlerde ihtilafın varlığını kaçınılmaz duruma getirmiştir. Muhalefetin şekli nasıl olmalı, muhalefet yapılırken muhalefetin niteliği ne olmalı ve şiddeti ne kadar olmalı şeklindeki sorulara verilen cevaplar, hala arayışını sürdürmektedir. Muhalefet kavramının Arapça karşılığı “el-Mu’ârada” kelimesidir. Mu’ârada kelimesi, “karşılık verme, müzakere, itiraz etme, tenkit, karşı görüş belirtme ve reddetme” anlamlarını içerir.¹ Türkçe’de kullanılan muarız kelimesi de bu sözcükten gelmektedir. Bu kavram İslam tarihinin çeşitli devrelerinde fikri ayrılığı göstermek için kullanılmıştır.

Erken dönem İslam düşünce tarihinde, muhalefet kavramının şekilleniş tarzından muhalefetin yapılış tarzına dair verilerin toplanması güç bir durumdur. Bu güçlüğüün sebeplerinden bir tanesi, İslam dünyasının erken dönemlerde girdiği fikri,

¹ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, c.2, Dar'ul-Lisani'l-Arab, Beyrut, Lübnan; Nevin Abdulhâlık Mustafa, *İslam Düşüncesinde Muhalefet*, Çev.: Vecdi Akyüz. İstanbul, 2001, s.55.

siyasi ve sosyal kaosun uzun süre devam etmiş olmasındır. Ve bu sürecin içerisinde değişik aktörlerin farklı tavır belirlemeleri de muhalefet olgusunun nasıl bir oluşumla şekillendiğinin zorluğunu gosteren diğer bir nedendir. İnsanların duruş tarzlarını belirlemede farklı faktörlerin etkili olduğu gerçeği ölçü olarak kabul edilirse, muhalefetin şekilleniğ tarzının güçlüğü ortaya çıkacaktır. İlk kuşak Müslümanlar için de bunu ifade ettikten sonra, İslam öncesi Arap yarımadasında toplumsal yapıya ve ilişkiye belirleyicilik kazandıran unsurlara dikkat çekilmesinde fayda vardır.

İslam öncesi Arabistan, sosyal yapı olarak iki ana kümede toplanabilir. Göçebe hayatı süren bedeviler ile yerleşik (medeni) halk. Cahiliye döneminde göçebe hayatı ile yerleşik hayatı her zaman kesin çizgilerle ayırmak güçtür. İslam öncesi Arap toplumun birleştirici mayası olarak soy-asabiyet bağı görünmektedir. Kabile teşkilatı, bedevi cemiyetin yapısıdır. Kan akrabalığı, kabile teşkilat ve yapısında birleştirici ve katıştırıcı bir rol oynamaktadır. İslam öncesi kabileler arası savaşların saiki, tarihçiler tarafından bazen iktisadi nedenlerden dolayı meydana geldiği gosterilse de, genelde kan davası yüzünden yapıldığı ifade edilebilir. Asabiyet sopun ruhudur. Bu, sop mensuplarına hudutsuz ve şartsız bir sadakat gostermek ve umumiyetle şiddetli bir tutkuyla, şoven bir şekilde vatana bağlılık ile ilgilidir. İslam öncesi Arap, kendisine yaratılışın mükemmel ve tam örneğinin bir görünüşü olarak bakar. İslam öncesi bu telakkiye göre Arap milleti bütün milletlerin en üstünüdür. Bedevi, kanının saflığında, belagat ve fesahatinde, şiir sanatında, kılıç ve atında, her şeyin üstünde de asil soy ve nesebinde sonsuz bir iftihar duyar.²

İslam öncesi Arap toplumunda kabile olgusu, toplumun tavır alım şeklinde önemli bir belirleyici unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. şu mantık çoğu Arap kabilesinde mevcuttu: “Ben ve kardeşim, amcamın oğluna karşıyız, ben ve amcamın oğlu yabancıya karşıyız”.³ Bu mantığın sonucu olarak muhalefet olgusu kendinden olmayan, kendisiyle kan bağı olmayan ötekilere karşı alınan bir tavidir. Bir kabilesi olan kişi can, mal ve ırzını güven içinde hissediyordu. Hatta Hz. Peygamber davetinin ilk yıllarında, bu mantığın sonucu olarak risaletini sürdürme imkanı buldu. Mekkeli müşriklerin Hz. Muhammed’e engel olmak için amcası Ebû Talib’e

² Philp K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, ev.: Salih Tuğ. İstanbul, 1980, c.1, s. 47-52.

³ Muhammed Âbid Cabiri, *İslam’da Siyasal Akıl*, ev.: Vecdi Akyüz. İstanbul, 1997, s. 168.

başvurmaları bunun kanıtıdır.⁴ Acaba Kuran öncesi Araplarda hakim olan bu asabiyet ruhu, kabile olgusu, Hz. Peygamber döneminde ve sonrasında bu belirleyiciliğini devam ettirdi mi?

Hız. Peygamber Döneminde Muhalefet

Müslümanların Mekke'den Medine'ye hicret etmesi ile neseb kardeşliğinin yerini din kardeşliği almıştır. Hz. Peygamber risaleti boyunca din kardeşliğini gerçekleştirmek için çaba harcamıştır. Böylece ümmet ve millet, kabile ve aşiretin yerine geçmiştir. Bununla birlikte kabile olgusunun tam olarak aşıldığını söylemek mümkün değildir.⁵

Hız. Peygamber'in risaleti döneminde Müslümanlar arasında ciddi bir anlaşmazlık yaşanmadığı için, ciddi bir muhalefetten de bahsetmek mümkün değildir.* Müslümanlar kendi aralarında anlaşmazlığa düştükleri zaman dini ve siyasi konumundan en ufak bir şüphe taşımadıkları, karizmatik bir liderliğe sahip Hz. Peygamber (a.s.)'a meseleleri havale ederek çözüme ulaşırlardı. Hz. peygambere muhalefetin ancak müşrikler, Yahudiler ve münafıklar tarafından açıktan ve gizlice yapıldığından söz edilebilir.

Şehristani, Hz. Peygamber döneminde yapılan muhalefetin münafıklar odağında geliştiğini söyler ve bunu birkaç örnekle temellendirir. Örneğin, Zü'l-Hüveysira et-Temimi adında bir adam, ganimet dağıtma esnasında olsa gerek, "Ey Muhammed adil ol, Sen adaletli davranmıyorsun," dedi. Bunun üzerine peygamber

⁴ İbn Hîşam, *Siret'ün-Nebeviyye, İbn Hîşam Tercümesi*, Terc: Hasan Ege. İstanbul, 1985, c.1, s.252-254; İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Esir. *El-Kamil fi't-tarih tercümesi*, Çev.: Beşir Eryarsoy. İstanbul, 1986. c.2, s.63; Cabiri, *a.g.e.*, 151-171.

⁵ Cabiri, *a.g.e.*, 180.

* Bu, çok iddialı bir cümle gibi görünmektedir. Aslında Şehristani'nin söz konusu ettiği ve bizim de ileriki sayfalarda değindiğimiz muhalefet örneklerinin bazılarında daha şiddetli muhalefet örnekleri de kaynaklarımızda mevcuttur. Hz. Peygamberin risaleti döneminde bazı sahabelerin, peygamberin bazı görüşlerine ve kararlarına çeşitli derecelerde muhalefet ettikleri bilinmektedir. Bazı kaynaklar Hz. Peygambere yapılan muhalefetin, itirazların sayılarını vermektedir. Hz. Peygamberin kararlarında en çok itiraz eden ve sembolleşen isim Hz. Ömer'dir. Özellikle Hudeybiye antlaşması esnasında peygambere rahatsız edecek derece itirazlarda bulunmuştur. Ancak biz bu itirazları, İslam toplumunun yapısını bozucu nitelikte, toplumsal ayrışmaya ve çatışmaya götürecek saikler taşımadığı için muhalefet örneği olarak vermedik. Bu sebeple Hz. Peygamber dönemi için iddialı sayılabilecek o cümleyi kullandık.

aleyhisselam, “Eğer adalet yapmıyorsam kim adalet yapar?” buyurdular. Adam tekrar “bu taksim ile Allah’ın rızası istenilmemiştir,” dedi. Bu, Hz. Peygambere açık bir huruç (isyan)tur. Bunun dışında Uhud günü münafıklardan bir taifenin kendi durumunu kadere izafe etmelerini ve bir grubun da Allah’ın zatı hakkında, celalinde tefekkür, fiillerinde tasarruf ederek mücadele etmesini örnek olarak gösterir.⁶

Hz. Peygamberin sağlıklı olduğu dönemde dini alanda Müslümanlar tarafından bir muhalefetle karşılaşmamıştır. Ancak Hz. Peygamber’in hastalığı zamanında ve vefatı sonrasında vuku bulan bazı ihtilaflar vardır.

şehristani, bunları ictihadi ihtilaflar olarak nitelendirir ve bunları on ihtilaf olarak sıralar. Bunlardan ilk ikisi Hz. Peygamber’in hastalığı, diğer ikisi ölümü ve nereye defnedileceği ile ilgilidir. Dolayısı ile bunlar, İslam toplumunun bünyesini zedeleyici ve bozucu bir niteliğe sahip değildirler. Bunlara kısaca değinirsek:

Birincisi, Hz. Peygamberin vefatı öncesi bir kağıt ile bir kalem istemesi zerine Hz. Ömer’in “Resulullah’ın ıstırabı ziyadeleşti, bize Allah’ın kitabı yeter” demesi ile Ashap arasında tartışmanın olmasındır. Bunun zerine Hz. Peygamber “buradan kalkınız, yanımda çekişmek yaraşmaz” diyerek olaya müdahil olmuştur.

İkincisi de, Hz. Peygamberin hastalığı sırasında vuku bulan Usame b. Zeyd komutasındaki ordunun savaşa çıkıp-ıkımmaması konusunda meydana geldi. Usame’nin savaşa hazırlanma emrini Resulullah vermişti. Ashab’ın bir kısmı, peygamberin emrini yerine getirmek bize vaciptir, same Medine’den çıktı,” dediler. Diğer bir kısmı da “peygamberin hastalığı şiddetlendi, hal böyle iken ondan ayrılırsak kalbimiz rahat etmeyecektir. Peygamberin halinin ne olacağını görünceye kadar sabr edelim,” dediler.

ncs, Hz. Peygamberin vefat haberi zerine Hz. Ömer’in verdiği tepkidir. Ömer; “Muhammed öldü diyeni kılıcım ile katledirim. O, İsa b. Meryem gibi göğe yükselmiştir,” dedi. Bunun zerinde Hz. Ebu Bekir Ali İmran süresinin 144. ayetini okuyarak Hz. Ömer’i teskin etmiştir.

Dördüncüsü, Hz. Peygamber (a.s.)’ın defnedileceği yer tartışma konusu olmuştur. Mekkeli muhacirler Mekke’ye, Medineli ensar Medine’ye, bir kısım da peygamberler diyarı olması ve miraç hadisesi dolayısıyla Beyt-i Mukaddes’e defnedilmesini istemişler. “Peygamberler öldükleri yerde defnolunurlar,” hadisinin ifade edilmesi ile Mescid-i Nebeviyye’ye defnedilmiştir.

⁶ Ebi Feth M.b. Abdulkarim b. Ebi Bekr Ahmed eş-şehritani, *El-milel ve’n-nihal*, c.I-II, Thk:Emir Ali Mehna, Ali Hasan Faur. Daru’l-Marife, Beyrut-Lübnan, 2001, 28-29.

Görüldüğü gibi, Hz. Peygamber'in hastalığı döneminde ve vefatı üzerine vuku bulan bu ihtilaflar, insanoğlunun verebileceği doğal tepkilerdir. Bu tepkilerde bile Resulullah'a olan bağlılık ve ona duyulan sevginin izleri vardır. Şehristani'nin Hz. Peygamber sonrası dönemde konu aldığı diğer altı ihtilaf, bir sonraki başlık altında verilecektir.

Hz. Peygamber'in Vefatından Sonra Muhalefet

Beşinci ihtilaf imamet hakkındadır. Bu ihtilaf hakkında ayrıntılı bilgi, diğer ihtilaflar da verildikten sonra verilecektir.

Altıncısı ise Hz. Fatma'nın Fedek arazisini bir defasında miras olarak istemesi, bir başka defasında temlik olarak istemesi üzerine İslam toplumunda bir tartışma, ihtilaf meydana geldi. Hz. Peygamberden rivayet edilen "Biz peygamberler heyeti miras bırakmayız, terk ettiğimiz şeyler sadakadır," hadisi ile kendisine red cevabı verilmiştir.

Yedinci ihtilaf, Hz. Ebu Bekir'in zekat vermek istemeyenlere karşı harp etmek istemesinde meydana gelmiştir. Buna en şiddetli itirazı Hz. Ömer yapmıştır. Ancak O da daha sonra Hz. Ebu Bekir'e hak verdi.

Şehristani, sekizinci ihtilaf olarak da Hz. Ebu Bekir'in Ömer'i veliaht tayin etmesinde vukua geldiğini ifade eder. Ashabtan bazıları Ömer'in sertliğinden çekinerek bunu hoş karşılaşmamışlar. Ancak Hz. Ebu Bekir, "sizler için içinizden en hayırlısını emir yaptım" sözüyle karşılık vermiş ve toplumda ona itimad ederek biat etmiştir.

Dokuzuncu ihtilaf olarak da Hz. Ömer'in kendisinde sonra seçilecek devlet başkanını seçecek şura meselesinde ve şuradaki görüşlerin ihtilafı hakkında vukua gelmiştir.

Şehristani, son ihtilaf olarak Hz. Ali'nin halife olmasından sonra, önce Talha ve Zübeyr'in Mekke'ye çıkışı ile başlayan ve Hz. Aişe'nin onlara katılması ile devam eden -hatta savaş ile sonuçlanan- muhalefet cephesinden bahseder. Daha sonra vuku bulan Cemel Savaşı ve artık önü alınmayan siyasi kargaşalıklar devam eder.⁷

Şehristani'nin Hz. Peygamber vefatı sonrası dönemde bahsettiği ihtilaflar, kısaca özetlendi. Dikkat edilirse, Hz. Fatma'nın Fedek arazisini miras istemesinden doğan ihtilaf dışarıda tutulursa, diğer ihtilafların siyaset (imamet) merkezli olduğu

⁷ Şehritani, *a.g.e.*, 30-35.

rahatlıkla görülebilir. Őimdi Őehristani'nin beşinci ihtilaf olarak bahsettiği imamet sorununu daha detaylı bir Őekilde inceleyelim. Çünkü İslam toplumunda ciddi dini ve siyasi yaralar ačan peygamber sonrası dönem, muhalefetin hemen her türlüşünün yaşandığı, siyasi ve sosyal kargaşalıkların arttığı dönem olarak kabul edilir.

İslam toplumu henüz tazeliğini korurken “karizmatik” bir liderliğe sahip olan Hz. Peygamber'i kaybetmesi ile doğan otorite boşluğunu başka bir insanla doldurma çabaları, peygamber sonrası İslam toplumunda baş gösteren ilk ve ciddi bir problem olarak ortaya çıkmıştır. Bu da ilk dönem İslam toplumunda ilk muhalefetin siyaset endeksli olduğunu göstermektedir. Nevbahti, İslam toplumunun bu konuda üç ayrı fırkaya bölündüğünü ifade eder; Ali b. Ebi Talib(ö: 41/661) taraftarları, Ensar'dan devlet başkanlığı bekleyen Sa'd b. Ubade'nin taraftarları ve Hz. Ebu Bekir(ö:14/634)'in başkanlığını destekleyen Muhacirler.⁸ Peygamber sonrası halife seçimi konusunda Muhacirler ile Ensar arasında sert tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmalarda belirgin olan Őey halife seçiminde ana belirleyici unsurun kabile mantığı olduğu gerçeğiydi. Hilafet meselesinde ilk bakış açısı ortaya konulurken Ensarın mı, yoksa Muhacirunun mu bu içe daha ehliyetli olduğu gerçeği ile bu meseleye yaklaşılmıştır.⁹ Akide ve ganimetin Beni Saide Sakifesinde ortaya konulan bakış açılarının tercihinde kayda değer bir belirleyiciliği olmamıştır. Sahabe, İslam toplumunda ilk sorun olan hilafet meselesine sırf siyasi bir çözüm bulmuştur.¹⁰ Hilafet konusundaki muhalefet ve anlaşmazlıklar sadece Ensar ile Muhacirler arasında olmamıştır. Muhacirler de kendi aralarında hilafet çekişmesini yaşamışlardır. Ali b. Ebi Talib'in Hz. Ebü Bekir'e uzun süre bey'at etmemesi¹¹ ve hilafete, peygambere daha yakın olması dolayısıyla kendilerinin layık olduğunu söylemesi bunu göstermektedir. Hz. Ali'de layık oluş konusunda öne sürdüğu mantık ve gerekçe, dini inanç ekseninde Őekillenen bir mantık değer, Arap toplum yapısında, özellikle siyasi işleyişinde hakim olan kabile olgusuna dayanan bir mantıktır. Ayrıca Hz. Peygamber sonrası kurumsallaşmayan siyasi yapı, kişilerin ön plana çıkması sonucu, yöneticilerin ferdi kabiliyet ve becerileri ile de aynileşti.¹²

⁸ Hasan b. Musa en-Nevbahti, *Fıraqu Ő-şiâ*, Thk: Helmut Ritter, İstanbul, 1931, s. 1-2.

⁹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, 2/298-304; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ. İstanbul, 1993. c.2, s.1105-1107; Cabiri, *a.g.e.*, 262-269.

¹⁰ Cabiri, *a.g.e.*, 272.

¹¹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, 2/298.

¹² Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerin Kelami Problemlere Etkileri*, İstanbul, s. 140.

Ayrıca Hz. peygamberin hastalığını ve vefatını duyan bütün kabilelerin dinden dönmesine rağmen, Hz. Peygamber'e en çok karşı koyan Kureyş ve Sakif (Taif sakinleri) kabileleri irtidat etmemişlerdir. Cabiri, bunu Hz. Peygamberin oluşturduğu devletin Kureyş devletinin olduğu yöne doğru gelişmeye başlamış olması ile doğrudan ilişkili görür.¹³ Kureyş devletine doğru giden yolda, tarihi kökenleri olan Emevi-Haşimi çekişmesinin de varlığını devam ettirdiği söylenebilir. Ümeyye Oğullarının hilafeti elde etmesinin ve Haşim Oğullarının bu konuda başarısız olmasının pek çok nedeni vardır. Peygamber dönemi ve ilk üç halife döneminde valilerin ve önemli ordu komutanlarının Ümeyye Oğullarından olması iktidarın Emevi Hanedanına geçmesini kolaylaştıran önemli bir etmendir. Riddet olaylarında merkezi otoriteyi tanınamalarının sebebi, peygamberin vefatından sonra kendi eski iktidarlarına dönmeyi istemeleridir. Bu olaylarda ana belirleyici mantığın kabile olgusu olduğu aşikârdır.¹⁴

Hz. Osman iktidarı döneminde, asabiyet duygularının daha da belirgin olarak ortaya çıkması sonucu toplumsal rahatsızlıklar da artmaya başladı. Başta önde gelen bazı sahabeler Hz. Osman'ın yönetimine karşı tavır almaya başladılar. Bu sahabelere ve karşı tavır alırken ileri sürdükleri gerekçelere, peygamber sonrası oluşan siyasi atmosferin anlaşılması ve siyasi iktidara olmayan muhalefetin oluşmasını sağlayan nedenlerinin anlaşılabilmesi açısından değinmekte fayda vardır. Özellikle Hz. Osman, atadığı bazı valilerden ve onların uygulamalarından dolayı Medine'nin ileri gelenleri tarafından şiddetli tenkitlere maruz kalmıştır.

Hz. Ebû Bekir (ö:14/634) ve Hz. Ömer (ö:24/644) hilafetleri boyunca önde gelen sahabeleri Medine'de tutmaya çalışarak onlardan istifade etmeye çalışmışlardır. Hz. Osman (ö: 35/655)'in hilafeti zamanında bundan bahsetmek güçtür. Bu devirde bazı sahabeler, Hz. Osman'ın yumuşaklığı, büyük sahabeyi eyalet ve vilayet valiliklerinden alması, İslam toplumunun takdirini kazanmamış şahısları valiliklere atması gibi uygulamaları, kendi kabilesi olan Ümeyye Oğullarına toleranslı davranması sonucu rahatsızlıklarını sert bir dille ifade etmeye başlamışlar¹⁵ ve civar şehirlere yayılmaya başlamışlardır. Bunların başında Ebû Zer el-Ğıfari (ö: 31/652) gelmektedir. Ebû Zer, Hz. Osman tarafından Rebeze'ye sürgün edilmiştir. Hz. Osman'ın hilafeti içerisinde kendisine muhalefet eden tanınmış

¹³ Cabiri, *a.g.e.*, 257.

¹⁴ Cabiri, *a.g.e.*, 296-309.

¹⁵ Ahmet Akbulut, *a.g.e.*, 170-180.

sahabelerden birkaçı da Ammar b. Yasir (ö:37/657), Amr b. As (ö: 43/664) ve İbn Mesud (ö. H.32)dur. Ünlü sahibilerden olan Ubade b. Samit'in Hz. Osman iktidarı döneminde Muaviye (ö:60/679)'yi eleştirmesi ve bunun üzerine Medine çağırılması¹⁶ da benzer bir uygulama olarak karşımızda durmaktadır. Hatta Hz. Osman'ın hilafete gelmesinde önemli bir paya sahip olan Abdurrahman b. Avf (ö: H.32)'ın da küstürüldüğüne dair rivayetlerin varlığı politik yanlışlıkların yapıldığını, bu yanlışlıkların kendi yandaşlarında da rahatsızlık meydana getirdiğini göstermektedir.

Hz. Osman'ın şehid edilmesi, ilk dönem İslam toplumunun kendi içerisinde ciddi ayrışmayı ve fiili müdahaleyi gerektiren ilk sorundur. Hz. Osman'ın intikamının alınması gerektiğini savunan yelpaze giderek genişlemekte idi. Toplumsal çatışmanın ve ayrışmanın temelleri, oluşan siyasi atmosfere bağılı olarak şekillenmekte ve ilk ciddi muhalefet örnekleri böyle toplumsal bir zemine dayanarak şekillenmekte idi. Cemel ve Sıffin savaşı ile saflar daha da belirginlik kazandı. Bu savaşla önde gelen sahabeler birbirlerine kılıç çekmişlerdir. Hz. Aişe'nin de bu savaşta taraf olması, siyasi ve fikri alanda ihtilafları derinleştirmiştir. Bu da fikir ayrılıklarının derinleşmesini, muhalefetin kemikleşmesini, ihtilafların ortadan kalkmasını zorlaştıran bir ortamın doğmasına neden olmuştur. Buna, Hz. Osman'ın varisi olduğunu iddia ederek O'nun kanının yerde kalmamasını talep eden Muaviye'nin¹⁷ iktidar hırsını eklersek, Hz. Ali (ö:41/661) döneminde siyasi ve sosyal alanda yaşananların izahının neden güç olduğu daha iyi anlaşılır.

Hz. Ali'nin hilafeti döneminde, sahabelerin muhalif cephesinin daha da genişlediği hepimizin malumudur. Hz. Ali ile Muaviye arasında çekişme vuku bulunca, Sahabelerden Velid b. Ukbe Rakka'ya gitti ve ölünceye kadar orada yaşadı.¹⁸ Bu sahabelerin en meşhurlarından biri olan Ebû Zer'in muhalefet örneğine kısaca değinilecektir.

Hz. Osman devrinde sahabeler hem Medine içinde hem de dışındaki şehirlerde gördükleri aksaklıkları anlatıyor ve benimsemedikleri uygulamaları eleştiriyorlardı. İlk ciddi eleştirilerin Hz. Osman'ın Şam valisi Muaviye'ye karşı geliştirildiği görülmektedir. Ebû Zer'in Şam'da şöyle dediği, rivayet edilir:

¹⁶ Cabiri, *a.g.e.*, 440; Ahmet Akbulut, *a.g.e.*, 171-178.

¹⁷ Nevbahti, *a.g.e.*, 5.

¹⁸ Dr. Hüseyin Atvan, *El- Fırak'ul-İslamiyyeti Fi biladi's-Şam fi asrı'l- Emevi*, Dar'ul-Cil, 1986, 18.

“Allah’a yemin olsun ki hiç bilmediğim bir takım işler ortaya çıktı. Allah’a yemin olsun ki bu yapılanların ne Allah’ın kitabında ne peygamberin sünnetinde yeri vardır. Vallahi ben çığnayan haklar ve diriltelen batıllar, yalanlanan doğru kimseler, müttaki olmayanların tercih edilişi ve gayri meşru olarak biriktirilen mallar görmekteyim.”¹⁹

Muaviye’nin Şam’da bir saray yaptırması üzerine Ebû Zer, Muaviye’ye gidip şöyle dedi: “Ey Muaviye! Bu saray Allah’ın malındansa bu hainliktir. Kendi malındansa bu savurganlıktır.”²⁰

Ebû Zer’in Muaviye yönetimindeki Şam’a yaptığı bu eleştiriler, dini hassasiyeti olan çevrelerde rahatsızlıkların ayyuka çıktığını göstermektedir. Ebû Zer ilk İslam toplumunda zayıfları temsil eden, dini hassasiyetleri olan Ehlu’s-suffa’nın geleneğine sahip bir kişiliktir. Muaviye, Ebû Zer’i söylediklerinden dolayı Hz. Osman’a şikâyet etti. Hz. Osman onu Medine’ye çağırdı. Medine’ye gelince, Osman’a şöyle demeye başladı: “Çocukları tayin ediyorsun. Adam kayırıyorsun. Tuleka’ya yakınlık gösteriyorsun.” Bunun üzerine Hz. Osman Ebû Zer’i Rebeze’ye sürgüne gönderdi. Vefatına dek orada yaşadı. Böyle bir sahabeinin sürgün edilmesi, toplumsal muhalefetin yaygınlaşmasında önemli bir etken olmuştur. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta Ebû Zer’in belirli bir siyasi hedefi olmaksızın muhalefetini yapmasıdır. Yaptığı “iyiliği emretmek, kötülüğü alıkoymak” şeklindeki İslami ilkeyi uygulamak olmuştur. Bu onun hayat felsefesi idi. Ebû Zer’in siyasi işleyiş ve ekonomik uygulamalar karşısındaki tutumunu temelde belirleyen asli unsur naslardır, Cabiri’nin ifadesiyle “akide”dir.²¹

Ebû Zer, toplumda zayıfları temsil eden bir kişiliktir. Hz. Ali’ye yakın olan çevreninde genelde zayıflardan, fakirlerden oluştuğu düşünülürse Ebû Zer el-Ğıfari’nin Hz. Ali’ye yakın durduğu da bir tarihi vakıa olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şimdi, kısaca iktidarı ellerine geçiren Emevilerin, ne tür uygulamalarının toplumda rahatsızlık meydana getirdiğine değindikten sonra ilk dönem İslam siyasi düşüncesinde muhalefetin yapılış amacının genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

¹⁹ Muhammed Ebu Zehra, *İslam’da Siyasi İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, Çev. Komisyon. İstanbul, 33.

²⁰ Cabiri, *a.g.e.*, 440.

²¹ Cabiri, *a.g.e.*, 441.

Müslümanların ihtilafa düşmelerinin çeşitli nedenleri vardır. Bu nedenlerin değişik nitelikte olması, onların dini, siyasi ve sosyal boyutlarının olduğunu yansıtmaktadır. Muaviye'nin iktidarı ile yönetim anlayışının Hilafet'ten saltanata geçişi, devlet erkânının yaşam tarzlarındaki değişiklikler, yöneticilerin istişare şeklinin değişmesi, beytu'l-mal uygulamalarında değişiklik, beytu'l-mala halifelerin, -hatta valilerin- kendi malıymış gibi yaklaşımları, mahkemelere müdahale ile bağımsızlıklarının tartışmalı hale geldiği, ırkçılık ve kavmiyetçiliğin yapılması gibi anlayış ve uygulamalar²² toplumsal belleğin yeniden şekillendiği bir süreci beraberinde getirmiştir. Toplumsal belleğin felce uğradığı böyle bir ortamda ulemanın bu zihniyet karşısında olumlu-olumsuz nasıl bir tavır takındığı,²³ ihtilafın şekillenmesi ve yaygınlaşmasında nasıl bir tutum sergilediği, netleşmesi gereken sorunlardan birkaçıdır.

İlk dönem İslam siyasi düşüncesinde muhalefetin yapılış amacı iktidarı elde etmeye yönelik mi olduğu, yoksa ideal düşüncelerini uygulamaya yönelik mi olduğu konusu tartışmalıdır. Nevin Abdulhalık, muhalefetin yapılış amacının, kendi ilkelerini, ideal düşüncelerini uygulamaya yönelik olduğunu ifade eder ve bu düşüncesini şu örneklerle temellendirir. Hariciler, "hükümün Allah'a ait olması"²⁴ uğruna isyan etmişlerdir. Halifenin; Kitab'ı bilen, ona uygun hükmeden ve sünneti bilen her Müslümandan olabileceğini beyan etmişlerdir.²⁵ Mutezililer, Emevilerin yaptığı haksızlıklara ve hakların çiğnenmesine muhalefet etmişlerdir. İsyancılarından birinde başarılı olunca adaleti sağlasın diye başlarına Yezid b. Velid(ö:126/743)'i getirdiler. Halife Me'mun'a görüşlerini benimsedikleri için yardımcı olmuşlardır.²⁶ Bunu da İslam düşünce ve siyasi tarihinde muhalefet edenlerin amaçlarının, iktidarı ele geçirmek olmadığını bize gösteren örnekler olarak sunmaktadır. Muhalefet ve isyanlarına gerekçe olarak Kur'an'dan ve Sünnet'den delil bulmaları, hareket noktalarının dini asıllar olduğunu göstermektedir. Ayrıca şura ile iyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymak İslam'da muhalefetin meşruluğuna delildir.²⁷ Din ile siyaset arasındaki ilişkinin niteliği İslam siyasi tarihinin şekillenmesinde önemli bir

²² Ebu'l-Âla Mevdudi, *Hilafet ve Saltanat*, Çev. Prof Ali Genceli. İstanbul, 1972, s. 207-231

²³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz. Serkan YAŞAR: *İslam Tarihinin İlk Asrında İktidar-Âlim İlişkisi*, (Basılmamış Y. Lisans Tezi), Erzurum, 2003.

²⁴ Nevbahti, *a.g.e.*, 6, 14.

²⁵ Nevbahti, *a.g.e.*, 10.

²⁶ N. Abdulhalik Mustafa, *a.g.e.*, 61.

²⁷ N. Abdulhalik Mustafa, *a.g.e.*, 132.

paya sahiptir. Çünkü, şeriat asıllarına uygun olarak yürümediğinde siyaset, din adına tenkit ve muhalefete maruz kalır. Bu, her toplumsal grubun kendi kutsal değerlerini esas alarak bir siyaset gütmeyen olağan yönüdür. İslam Tarihinde var olan bütün muhalefet örneklerini, dinin asıllarından uzaklaştığı için yapıldığı ve muhalefetin amacının, yanlışın ortadan kaldırılması olduğu şeklinde açıklamak kafi derecede bir açıklama olur mu?

Kanaatimizce bu, İslam düşünce ve siyaset tarihinde muhalefetin yapılaş amacını izahta eksik bir açıklama olarak kalmaktadır. Hz. Ali'nin oğulları ve yandaşlarının amaçlarının, iktidarı ele geçirmemek olduğunu söylemek mümkün değildir. Tam tersine mevcut iktidarı devirerek, onların yerine geçmek için faaliyetlerde bulunmuşlar, siyasi ve dini nüfuzlarını bu emellerini gerçekleştirmek için harcamışlardır. Bu nedenden dolayı şöyle bir ayrıma gitmek daha doğru olur. Bir kısım ulema ve mezhebin muhalefet amacı, kendi ilkelerini ve düşünüş tarzlarını hakim kılmak iken, diğer bir kısmın amacı ise, iktidarı ele geçirmeye matuf olduğunu söylememiz daha doğru olur. Birinci kısım içerisinde Ma'bed el-Cühenî, Gaylan ed-Dımeşkî, Mutezili alimler, hatta Hasan-ı Basri gibi alimler değerlendirilebilir. Çünkü bu insanların eleştiri yaptıkları konular, yönetimin uygulamaları, siyasi ayrıcalık, ekonomik tutumları ve reayaya (halka) karşı tutumları gibi konulardır. İkinci kategori içerisinde ise Ali oğulları ve yandaşları (şia), nisbeten hariciler değerlendirilebilir. Bu insanların söylemleri ise, hilafetin meşruiyeti noktasında yoğunluk kazanmaktadır. Hilafet makamında oturanları, hilafete layık olmayan, hatta hilafeti zorla ele geçiren, gasp eden insanlar olarak değerlendirmektedirler. Temel düşünceleri bu olunca, amaç, iktidarda olanları o konumdan uzaklaştırmak için çaba sarf etmek, onların buldukları konuma hilafete layık olan yandaşlarını getirmek olacaktır.

İslam Tarihinin ilk dönemlerinde her muhalefet hareketinin kendi ideal tasavvurunu yegane hakikat kabul etmesi, İslam siyasi düşüncesinde muhalefet probleminin gerçek dramını yansıtır. Muhalif tasavvuru “gayrı meşru”, hatta bazen “kâfir” olarak görmesi, muhalif kesimler arasında şiddet politikasının yaygınlık kazanmasına neden olmuştur. Şiddet ise marjinalleşmeyi ve taassubu beraberinde getirmiştir. Şia ve Havaric'in tarihi, bu yorumu destekleyen örnekler sunar. Bunların her ikisi de marjinallik açısından iki zıt tarafı temsil etmektedir. Her iki fırka da Sıffin Savaş'ındaki tahkim olayından sonra ortaya çıkmıştır. Havaric bu

konuda “tekfir” ideolojisi ile marjinalleşirken,²⁸ Şia’nın bazı grupları da Hz. Ali’nin imametini elinden alan ve kabul etmeyenleri tekfir ederek –hatta bazı marjinal fırkalarında “ilahlık” ve “masumluk” iddiasında bulunarak- marjinalleşir.²⁹ Ma’bed el-Cühenî ile Gaylan ed-Dimeşkî de, daha sonraki fırka tarihçileri –özellikle sünni fırka tarihçileri- tarafından kişilikleri ve dürüstlükleri konusunda şüpheduyulmazken kader düşünceleri sebebi ile sapık, bidat bir mezhebe sahip olduklarına ve dalalette olduklarına hükmetmişlerdir. Bu da İslam siyasi düşüncesinde muhalefetin her türlüünün hakim paradigma tarafından – ister siyasi, ister fikri, ister dini olsun- “öteki” olarak kabul edildiğini ve meşru olmadığını gösterme cihetine gidilerek mahkum edilmeye çalışıldığını gösteren örnektir.

İlk dönem İslam Tarihinde verilen muhalefet örneklerinde, muhalefetin dozajının farklı oluşu, fırkaların düşünce ve inanç şekliyle uyumluluk arz eder. Burada üç tür siyasi tavrın ortaya konulduğu görölmektedir.

Birincisi devrimci (sevra)* tavidır. Devrimci muhalifler, muhalefetlerini ifade aracı olarak devrimi kullanmışlar. Fırsat ve imkan bulduklarında, güç yetirebilirlerse ayaklanıp devrime kalkışmışlardır. Hariciler buna en iyi örnektir.

İkincisi, sabır yolunu izleyen muhalif tavidır. Bu muhalif tavrı benimseyenler, tehlikeleri dikkate alarak, aktif muhalefeti değil, pasif muhalefeti tercih etmişlerdir. Toplumun siyasi ve dini birliğinin korunmasında daha hassastırlar. Bunlara da örnek olarak ehli sünnet yandaşlarının gösterdikleri muhalefet örnekleri verilebilir.

Üçüncü tavrı olan temekkün ise devrim ile sabır ekolu arası bir yer tutar. Şartlar oluştuğunda ve güç yetirebildiğinde devrim de dahil her türlü muhalefet örneği verilebilir. Bu son tavrı alım şekline örnek olarak mutezilenin tavrı alım şekli verilebilir.³⁰

²⁸ Nevbahti, *a.g.e.*, 6,14.

²⁹ Nevbahti, *a.g.e.*, 19-24; Ebi’l-Hüseyin M. b. Ahmed Abdurrahman eş-Şafî Malati, *Et-Tenbih ve’r-reddi ala ehva-î bid’â*, Mektebet’i-Maârif, Beyrut, 1968, s. 156-158; N. Abdulhalık Mustafa, *a.g.e.*, 31.

* “Devrim” ifadesi sol kaynaklı bir ifadedir. Ancak bu kelimeyi, Nevin Abdulhalık’ın eserinden alıntıladiğımız için aynısı kullanıyoruz. Ayrıca H.1. asırda “sevra” kelimesi kullanılmıyordu. Bu kavram çağdaş bir kavramdır. Ancak “*Havariç*” kelimesinde devrimi anımsatacak bir mahiyet var. “*harece ala*” fiili harfi cer ile kullanıldığında ayağa kalktı, isyana kalkıştı anlamlarında kullanılmıştır. Bu da devrime yakın bir anlamdır.

³⁰ N. Abdulhalık Mustafa, *a.g.e.*, 33.

İslam Tarihinde yapılan muhalefetin şer'i hukuk açısından değerlendirilmesinde iki hükmün verildiğine tanık olmaktadır.

Birincisi, şayet muhalefet, Allah'ın emirlerinden birini inkar, sahih ve sabit olan sünnetle gelen hükümlere itiraz anlamında ise, burada hükmü haramdır. Çünkü şer'i işler ihtilaf konusu olamazlar. Zira müminler hakkında farz olan Allah'ın ve peygamberinin hükmüne tam teslimiyet göstermektir.

İkincisi, şayet muhalefet, Allah'ın hadlerinin çiğnenmesine ve dine karşı çıkılmasına, davranış bozukluğuna veya din hükümlerinden birine aykırılığa karşı muhalefet şeklinde ise, burada hüküm vacip sayılır. Buna delil olarak da, "Yaratıcıya isyan konusunda mahluka itaat yoktur" mealindeki hadis ile İyiliği emretmek ve kötülüğe engel olmak her Müslümanın hem fert bazında, hem toplum bazında önemli sorumlulukların başında geldiğine dair Ali İmran süresinin 104. ayetidir.³¹ Bu iki alanın dışında kalan muhalefet kısmı için mubahlık söz konusudur. Burada bireyin tercihleri etkili olur.

İslam tarihinde yapılan ilk siyasi ve itikadi muhalefete ilişkin birkaç değerlendirmede bulunursak, muhalefetin dini, fikri ya da siyasi olup olmadığı daha iyi anlaşılacaktır.

Siyasi Muhalefet:

Hz. Peygamberin vefatından sonra ortaya çıkan tüm fırkaların, tüm Müslümanların ağızındaki söz, ümmetin birliğini koruma gayreti olmuştur. Herkes ona çağırıyor, o yolda çalıştığını iddia ediyordu. Bu söylem, Müslümanların şiddetle ihtiyaç duyduğu kaidelerin en önemlisi ve en büyüğü olan safların birleştirilmesi, birlik ve beraberliktir. Peki, bu birliğin gerçekleştirilmesinin yolu nedir? İşte burası ihtilafın olduğu, ayakların kaydığı, anlayışların saptığı, kalemlerin farklılaştığı yerdir.

Hz. Peygamberin vefatından sonra İslam toplumunun siyasi ve dini olarak çözüm bulmak için ilk karşılaştığı mesele, hilafet meselesidir.³² İslami meseleler arasında hilafet meselesinden daha kanlı bir mesele yoktur.³³ İslam siyasi düşünce tarihinde, siyasi mücadelenin odağındaki bu mesele imamet kavramı ile tartışılmıştır. İlk dönem İslam toplumu, bu kavram ile siyasi alanda kimin iktidara

³¹ N. Abdulhalık Mustafa, *a.g.e.*, 124.

³² Nevbahti, *a.g.e.*, 1-2.

³³ Phiip K. Hitti, *a.g.e.*, 210.

ehliyetli, kimin ehliyetsiz olduğunu netleştirme gayreti göstermiştir. İlk itikadi tartişmanın da “imamet” sorunundan kaynaklandığını ifade etmek gerekir. Bu, kelamın, siyasi anlayiş ve işleyişin gölgesinde beslendiğini ve geliştiğini, sosyal ve siyasi olayların toplumda yarattığı hareketliliğin itikadi konuların tartişılmasına hareketlilik kazandırdığını, konuşulmasına-tartişılmasına zemin hazırladığı gerçeğini farklı bir şekilde ifade etmek olur. Toplumsal ve düşünsel muhalefetin dini asıllar olan Kuran ve sünnetten mi, yoksa siyasi, ekonomik ve hukuki uygulamalardan mı kaynaklandığına dair değişik yorumlar yapılabilir.

Siyasi uygulamanın İslami modelinden sapma, - Kur’an ve Snnetteki şeriat asıllarının açıkladığı gibi- İslam’da bütün muhalif yönelişlerin çıktığı ana yol kabul edilir.³⁴ İslam dininin temel asıllarından uzaklaşma ile siyasi ve sosyal süreçte iktidara karşı tavır alımlarda, çoğalmakta idi. Bu aynı zamanda iktidar ile halk kitleleri arasında bir uzaklaşmayı da beraberinde getirmiştir. Peygamber sonrası dönemde erken gelen toplumsal çelişkiler, çatışmalar, ayırımalar, siyasi alandaki anlaşmazlıklar ve çekişmeler, siyasi arayışı zorunlu kılmıştır. Çünkü, çelişki ve çatışmanın olduğu yerde, adaletsizliğin hakim olduğu alanda siyasi arayışların başlaması doğaldır. İlk dönem İslam toplumunda siyasetin dini bir renge bürünmesiyle muhalefet ile iktidar, aralarındaki çekişmeyi, dini referanslara gönderme yaparak düşüncelerini ve haklılıklarını temellendirme gayreti göstermişlerdir. Bu tutum, ilk dönemdeki bütün gruplar için söz konusu edilebilir.

İslam siyasi düşüncesinde iki muhalefet tavrın gösterildiği söylenebilir. Aktif muhalefet ve pasif muhalefet. Aktif muhalefet, hilafet mücadelesinde, dini emirlerin terk edilmesinde, Halifelerin ve valilerin yanlış ve haksız uygulamaları gibi durumlarda bireysel ve toplumsal olarak yanlışın karşısında söz ve fiille durmayı kapsayan bir muhalefet tarzıdır. Bu muhalefet şeklinin ifade tarzı, yanlışlık ve haksızlık ortadan kalkıncaya dek, isyan dahil, her türlü mücadele şeklinindedir. Hz. Osman’ın şehid edilmesiyle sonuçlanan isyan, devlet başkanına karşı yapılan ilk şiddet ve kan içeren muhalefet olmuştur. İslam tarihinde Müslümanın Müslümanla son olmamakla beraber ilk defa karşılıklı cephelerde savaşmak üzere saf tuttukları savaş Cemel Savaşı,³⁵ ve daha sonra vuku bulan Sıffin Savaşı, günümüz Müslümanlarına kadar derin izler bırakan acı hadiselerdir.

³⁴ N. Abdulhalık Mustafa, *a.g.e.*, s. 28.

³⁵ Phiip K. Hitti, *a.g.e.*, 276.

Pasif muhalefet ise, sabrın hakim olduğu anlayıştır. Bunun ifade biçimi olarak ise, yanlışın düzeltilmesi ve haksızlığın giderilmesi şeklindedir. Bu ancak şu şekilde mümkün olabilir: Sosyal ve siyasi kargaşaya sebep vermeden, toplumun siyasi ve dini birlikteliğini zedelemeyen vicdanen duyulan rahatsızlık veya iktidarın verdiği görevi kabul etmeyerek meşruiyetinde şüphe uyandırmak veya bazen de dille yapılan uyarı niteliğindedir.

İslam toplumunun kuruluşunu gerçekleştirme aşamasında iken patlak veren ilk ayrılığın, muhalefetin başlangıcı Hz. Osman'ın devlet yönetimine ilişkin kararlarına karşı duyulan tepki ve bu tepki sonucu gelişen olumsuz atmosferin siyasi isyana kadar varmasıyla sonuçlanan gelişmedir. Bu isyan ilk ciddi ayrışmayı beraberinde getirmiştir. Allah için halifeye, hak ve adalet için idare (hükümet)'in yanlış ve yanlı tutumuna ve haksızlığına karşı muhalefet şeklinde gelişen anlayış zamanla hak yolunda sapan diğer her hükümdara uygulanmalıydı. Hariciler bu ilkeyi Hz. Ali'ye karşı kullandılar ve böylece onun şiasından (tarafdarlarından) ayrılarak harici oldular.³⁶

İslam tarihinde en kapsamlı muhalif hareketlerin başlangıcı, etkisi en çok ve sürekli olan olay, elbette Muaviye ile Hz. Ali arasında vuku bulan Sıffin savaşı ve bu savaşın doğurduklarıdır. Bu savaşla ilk siyasi ve dini oluşum sayılabilecek fırka olan Hariciler ile Ali yandaşları olan Şia doğmuştur. Hariciler, Ali b. Ebi Talib'e hakemi kabul ettiğinden dolayı başkaldırmışlar, hem Ali'nin hem de Muaviye'nin hilafetlerinin sahih olmadığını dillendirerek taraftar toplamaya başlamışlar. Ali ve yandaşları başlangıçta hak üzere savaştıkları halde, hakemi kabul etmelerinden dolayı haklılıklarından şüphelendikleri için küfre düşmüşlerdir. Böylece kelami konularda kimin Mü'min kimin kâfir olduğu tartışması başlamış oldu. Bu tartışma aynı zamanda İmanın ne olduğu hususunda da tartışmalara neden olmuştur. Haricilerin söylemleri ve propagandaları dini olmakla beraber, çıkışlarının siyasi olduğu rahatlıkla söylenebilir. Çünkü ilk çıkışları devlet başkanının taşıması gereken niteliklere ilişkindir. Bu açıdan siyasidir. Söylemlerini temellendirmek için dini referanslar kullanmışlardır, dini kaygılar gütmüşlerdir ve dini amaçları için canları dahil (cihad) her şeyi ortaya koymuşlardır. Bu açıdan da dinidir. Welhausen Hariciler ile ilgili şu yorumu yapar.

³⁶ Julius Welhausen, *İslamiyetin İlk Devirlerinde Dini-Siyasi Muhalefet*, Çev. Prof. Dr. Firkat Işıltan, Ankara, 1996, s. 16.

“Haricilerin dini filvaki (pratikde, uygulamada) siyasidir. Fakat bunların erişebilecekleri siyasi amaçlara matuf değildir. Dünyada zafere ulaşabileceklerine inanmazlar. lm savaş içinde bulmakta mutludurlar, hayatlarını satmışlardır (eş-Şurat), cennete ulaşabilmek için canlarını pazarlamışlardır. Kendilerini cennete gtrebileceklerine inandıkları, siyasi olmayan bir siyaset gütmüşlerdir.”³⁷

Mutahhari, Haricileri, düşünceye ve istidlale dayanan bir okul meydana getiremediklerinden, başka bir deyişle, İslam dünyasında bir düşünce sistemi oluşturamadıklarından bir kelim mezhebi olarak kabul etmemektedir.³⁸ Toplumsal anlaşmazlığın ve çatışmanın bir ürünü olan Hariciler, varlıklarını siyasi iktidara karşı verdikleri mücadele ile sürdürmüşlerdir. Onları bir düşünür olarak anmak pek doğru görünmemektedir, onlar daha çok eylem adamıdır. Yalnız haklılıklarını göstermek ve verdikleri mücadeleye meşruiyet kazandırmak için diğer ilk dönem İslam fırkaları gibi, onlarda dini asılları yorumlamışlar ve bazı itikadi konularda düşüncelerini temellendirmişlerdir.

Bu ve benzeri yorumlar, ilk siyasi muhalefet rneği veren Haricilerin, hem dini, hem de siyasi kaygılarla i içe olduğu bir muhalefet rneği verdiklerini göstermektedir.

Ümeyye Oğullarının iktidara gelmesiyle devam ede gelen en kapsamlı muhalefet Ali oğulların ve yandaşlarının yrttikleri muhalefettir. Bunlar sonraki tarihi süreç içerisinde şia olarak isimlendirilen guruptur. Bunlar diğer gruplardan farklı olarak hilafetin Ali ve oğullarının hakkı olduğunu dillendirerek temel amaçlarının iktidarı ele geçirmek olduğunu deklare etmişlerdir. Ve İslam tarihi boyunca bu hedeflerini gerçekleştirmek için ciddi mücadeleler verdiler. Kerbala faciası ile peygamber torununa reva görülenler, ilk dönem İslam toplumunun bütününde ciddi rahatsızlıklar meydana getirdi. Bu rahatsızlığını fiili olarak göstermeyenler, vicdanlarında yaşattılar. Kerbala olayı ile Emevi Hanedanına karşı muhalefetin, isyanın sonu kesilmek bilmedi. Bu, daha çok Ali'nin ve oğullarının yandaşları tarafından gerçekleştirildi. Emeviler de bu durumu farkında olarak, Hz. Ali'nin varisi konumundaki insanlarla anlaşma cihetine gitmişlerdir. Muaviye'nin Hz. Ali'nin büyük oğlu Hz. Hasan ile anlaşması sonucu, Hz. Hasan'ın hilafetten çekilmesi buna bir örnektir.

³⁷ Julius Welhausen, *a.g.e.*, 22-23.

³⁸ Murtaza Mutahhari, *Felsefe Dersleri II*, İstanbul, s. 21.

İtikâdi Muhalefet

Sahabe döneminde, Asrı saadette olduğu gibi akaide dair bir ihtilafın varlığından söz edilemez. Sahabe döneminin sonlarına doğru, Ma'bed el-Cüheni ilk defa kader konusunda konuşmuştur.³⁹

Erken dönem İslam dünyasında kelim ilminin omurgasını teşkil eden tartışmalar arasına giren ilk akâdevi konular, Hicri 37. yılından itibaren hilafetin meşruiyeti üzerindeki tartışmalar ile başladı. Ancak, bu tarihlerde henüz bir kelim disiplininin bahsetmek mümkün değil, ancak siyasi ve sosyal olayların dini açıdan temellendirilmesi noktasında farklı yaklaşımların varlığı, dinin hadiseler karşısında yorumlanmasından ileri gelmektedir. Hz. Ali'nin hakemi kabul etmesinden sonra Haricilerin geliştirdikleri tekfir ideolojisi ile imam veya halifede bulunması gerekli niteliklerin neler olması gerektiği tartışılmaya başlanmıştır. Taraflar bu konuları iman verisi üzerinde durmak ve açıklamaktan ziyade, onu düşmanlara karşı müdafaa için düşünmeye bir başlangıç teşkil ettiler. Şia ile Havaric arasında kalan kesim olan Mürchie'nin iman tanımı ve büyük günah işleyen kişinin durumu ile ilgili görüşleri⁴⁰ ile Havaric'in bu konulara ilişkin görüşleri, bunu açık bir şekilde göstermektedir. Eylemin hareket noktası her şeyden önce siyasi-hukukîdir. Başka bir ifade ile olaylara karışan tarafların, olaylardan sonra içine düştükleri soysal ve siyasi pozisyon, onların iman tanımlarına, imamet anlayışlarına, büyük günah işleyenin akıbetine ilişkin değerlendirmelerine önemli etkileri olmuştur. İlk asırlarda İslam toplumunda ortaya çıkan itikadi ihtilafların siyasi ve toplumsal olaylarla yakından ilgili olmalarının yanında, iktidar ve muhalefette olan gruplar, kendi sosyal durumlarına göre tavır almışlardır. Sıffin savaşından sonra tarafsız kalanların (Mürchie) iman tanımları bütün toplumu kuşatıcı nitelikte iken, taraflı davrananların (Havaric) tanımları daha sınırlayıcı ve dışlayıcı niteliktedir.

O dönemde ortaya çıkan problemleri tevekkülle karşılayıp kadere rıza gösterenler (Mürchie) olduğu gibi, herkesin yaptığı işten sorumlu tutulması gerektiğini savunanlar (Kaderiyye) da olmuştur.⁴¹ Başka bir deyişle Mürchie pasif bir muhalefet anlayışını benimserken kaderiye ise daha aktif bir rol üstlenmeyi gerekli görmüştür.

³⁹ Abdullah M. b. Ahmed b. Osman Zehebi, *Mizanu'l-itudal*, Thk. Ali M. Becavi. Dar'ul-İhya'il-Kutub'il-Arabiyye, c.4, s.141; A. Saim Kılavuz, *a.g.e.*, 262.

⁴⁰ Nevbahti, *a.g.e.*, 9.

⁴¹ M. Sait Yazıcıoğlu, *Maturidi ve Nesefti'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, M.E.B. Yay., İstanbul, 1997, s. 3.

Büyük günah işleyenin kurtuluşu, fillerini gerçekleştirmede insanın hürriyeti, adalet ve Allah'ın sıfatları, aynı anda günahkâr ve mü'min olan kimsenin hukuki durumu gibi meselelerin tartışılması ilk dönem İslami firkaların düşüncelerinin farklılıklarını belirginleştiren konulardır.⁴² Bu konuları İlk dönem İslam toplumunun gündemine taşıyan hadise ise, Sıffin Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan siyasi ve sosyal gelişmelerle ilgili durumdur. Sıffin Savaşı ile belirginleşen fiili ayrışma, siyasi ayrışma ile birlikte dini –itikadi- ayrışmanın da varlığını beraberinde getirmiştir.

İlk itikadi ihtilaflardan bir tanesi de Allah'ın sıfatları konusunda meydana gelmiştir. Ca'd b. Dirhem(ö:118/736) Kur'an'ın mahluk olduğunu söyleyerek Allah'ın kelam sıfatını inkar etmiş. Cehm b. Safvan (ö:128/745) bu görüşü ondan alarak sistemleştirmiştir.⁴³

İslam tarihinde akaid sahasında meydana gelen ilk ihtilaflar şu dört konuda yoğunlaşmaktadır.

- 1- İmamet (siyasi ihtilaf)
- 2- Büyük günah işleyenin durumu
- 3- Kader
- 4- Allah'ın sıfatları⁴⁴

Sonuç olarak, ilk dönem İslam toplumu henüz kuruluş ve kurumsallaşma aşamasındayken toplumda vuku bulan siyasi ve sosyal olaylar ile dönemin tartışılan kelami konuları arasında doğrudan bir ilişkinin varlığı bir çok bilimsel çalışma ile bilinmektedir. İlk dönem İslam toplumunun yaşadığı sosyal ve siyasi süreç, toplumun belleğini ve alimlerin gündemini meşgul ettiği gibi, yaşananlar, daha sonraki süreçte devletin kurumsallaşmasında ve politikalarının belirlenmesinde önemli bir etken olmuştur. Bu da, toplumun yaşadıklarının, edininim ve devininiminin insan aklının şekillenmesindeki rolünün bir sonucudur.

⁴² M. Sait Yazıcıoğlu, *İslam Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi*, Ankara, 2001, s. 43

⁴³ A. Saim Kılavuz, *a.g.e.*, 262-263.

⁴⁴ A. Saim Kılavuz, *a.g.e.*, 263.

BİBLİYOGRAFYA

- AKBULUT**, Ahmet. Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri. Birleşik Yay., İstanbul.
- ATVAN**, Dr. Hüseyin. El- Fırak'ul-İslamiyyeti fi Biladi's-Şam fi Asrı'l- Emevi. Dar'ul-Cil, 1986.
- CABİRİ**, Muhammed Âbid. İslam'da Siyasal Akıl. Çev. Vecdi Akyüz. Kitabevi Yay., İstanbul, 1997.
- EBÛ ZEHRÂ**, Muhammed. İslam'da Siyasi İtikadi ve Fikhi Mezhepler Tarihi. Çev. Komisyon. Hisar Yay., İstanbul.
- HAMİDULLAH**, Muhammed. İslam Peygamberi. c. I-II, Çev. Salih Tuğ. İrfan Yay., İstanbul, 1993.
- HİTTİ**, Philip K. Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi. c. I-IV, Çev. Salih Tuğ. Boğaziçi Yay., İstanbul, 1980.
- İBN HİŞAM**, Siret'ün-Nebeviyye, İbn Hişam Tercümesi, Terc: Hasan Ege. İstanbul, 1985.
- İBN MANZUR**, Ebi Fadl Cemaleddin M. b. Mukrim. "Lisanu'l-Arab". c.1-5, Dar Sadır, Beyrut.
- İBN'ÜL-ESİR**, İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi, c. 1-12, Çev. Beşir Eryarsoy. Bahar Yay., İstanbul, 1986.
- KILAVUZ**, A. Saim. İslam Akaidi ve Kelama Giriş, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1987.
- MALÂTİ**, Ebi'l-Hüseyin M.b. Ahmed. Abdurrahman eş-Şafi. Et-Tenbih Ve'r-Reddi Âla Ehvaî Bid'â, Mektebet'i-Maârif, Beyrut, 1968.
- MEVDUDİ**, Ebu'l-Ala. Hilafet ve Saltanat. Çev. Prof. Ali Genceli. Hilal Yay., İstanbul, 1972.
- MUSTAFA**, Nevin Abdulhâlık. İslâm Düşüncesinde Muhalefet, Çev. Vecdi Akyüz., Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2001.
- MUTAHHARİ**, Murtaza. Felsefe Dersleri, c.1-2, İnsan Yayınları, İstanbul.
- NEŞÂR**, Ali Sami. Neşetü'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslam. Türkçesi; İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu. c. I-II, Çev. Osman Tunç. İnsan Yay., İstanbul, 1999.
- NEVBAHTİ**, Hasan b. Musa. Fıraqu's-Şiâ. Thk: Helmut Ritter. İstanbul, 1931.
- ŞEHRİSTANİ**, Ebi Feth M.b. Abdulkarim b. Ebi Bekr Ahmed. El-milel ve'n-Nihal, c..I-II, Thk: Emir Ali Mehna, Ali Hasan Faur. Daru'l-Marife, Beyrut-Lübnan, 2001.
- WELLHAUSEN**, Julius. İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet, Çev. Prof. Dr. Fikret Işıltan. TTK. Yay., Ankara, 1996.
- YAŞAR**, Serkan. İslam Tarihinin İlk Asrında İktidar-Âlim İlişkisi (Basılmamış Y. Lisans Tezi), Erzurum, 2003.
- YAZICIOĞLU**, Mustafa Sait. İslam Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi, Akçağ Yay., Ankara, 2001.
- _____, Maturidi ve Nesefi'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı, M.E.B. Yay., İstanbul, 1997.
- ZEHEBİ**, Abdullah M. b. Ahmed b. Osman. Mizanu'l-İtidal, c.1-4, Thk. Ali M. Becavi. Dar'ul-İhya'il-Kutub'il-Arabiyye.